

landukları nesillere göre tabakalara ayırıp ahbâr ve anekdot ağırlıklı olarak ele almış, Ebû'l-Esved'den başlayıp Müberred ve "ashab"ı ile bitirmiştir. Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn* inde ilk defa daha ince ve bilinçli bir tabakat anlayışı ortaya koymuş, nahiv ve lugat âlimlerini nesil tabakalarına ve mensup oldukları ekollere göre sıralayarak kaydetmiştir. Önce Basra, ardından Kûfe nahivcilerini, daha sonra lugatçıları ele almıştır. Eserin son bölümünde nahiv ve lugat âlimlerini birlikte incelemiş, nesiller halinde üç tabaka Mısırlı, dört tabaka karyeli nahiv ve lugat âlimlerine yer vermiş, eserin sonunda Endülüslü nahiv ve lugat âlimlerini altı tabakada zikretmiştir. Merzûbânî'nin *el-Muktebes*'i ile bunun Yağmurî tarafından yapılan muhtasarı *Nûrû'l-kabes*'te nahiv, lugat, rivayet ve kıraat âlimleriyle edipler Basra, Kûfe, Bağdat şehirlerine göre ele alınmış, Ebû'l-Esved'den Ömer b. Şebbe'ye kadar elli dokuz Basralı, Kabîsa b. Câbir'den İbnü'l-A'râbî'ye kadar otuz Kûfeli, İbn İshak'tan Ebû Bekir es-Sûlî'ye kadar otuz bir Bağdatlı âlim, ayrıca dört nesep âlimi kaydedilmiştir. Kâdî Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî, *Târîhu'l-ulemâ'i'n-naḥviyyîn* adlı eserinde Basra, Kûfe ve Bağdat şehirlerinde yetişen nahiv ve lugat âlimleriyle kısmen kıraat ve fıkâh âlimlerini kendi zamanından geriye doğru nesiller halinde incelemiş, sekken bir nahiv ve lugat âlimini tanıtmıştır. Kemâleddin el-Enbârî, *Nûzhetü'l-elibbâ*² sında Ebû'l-Esved'den başlayıp İbnü's-Şecerî'ye kadar 181 edebiyat, lugat ve nahiv âlimine kronolojik sıraya göre yer vermiştir. Ediplerin biyografisine dair eserler arasında Ali b. Faddâl el-Mücâşî'nin *Şecretü'z-zehab*'i, Yâkût el-Hamevî'nin *İrşâdü'l-erib* adıyla da anılan hacimli eseri *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı, İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ebsâr*'ı (ediplerle ilgili bölüm), Ahmed b. Emîn eş-Şinkitî'nin *el-Vasîf fi terâcimi'l-üdebâ*'sı, Butrus b. Süleyman el-Bustânî'nin *Üdebâ'ü'l-'Arab*'i, Cebbûr Abdünnûr'un *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı, Muhammed Hırzüddin'in *Ma'rifetü'r-ricâl fi terâcimi'l-'ulemâ*³ ve *l-üdebâ*'sı zikredilmelidir. İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*'ında Ebû'l-Esved ed-Düelî'den başlayıp kendi zamanına kadar İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde yetişen lugat ve nahiv âlimleri, ayrıca bu alanlarla ilgili diğer âlimleri ele almış ve 1000 kadar biyografi kaydetmiştir. Abdülbâkî el-Yemenî'nin *İşâretü't-ta'yîn* (*Ṭabakâtü'n-nühât*), Firûzâbâdî'nin *el-Bulġa fi târihi* (*terâcimi*) *e'immeti* (*n-naḥv ve'l-*

luġa, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin *Ṭabakâtü'n-nühât ve'l-luġaviyyîn*, Süyûtî'nin *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât* adlı eserleri isim sırasına göre düzenlenmiş, ancak Süyûtî Muhammed adlı müelliflere ilk sırada yer vermiştir. Aslında Süyûtî nahiv ve lugat âlimlerinin biyografisi ve anekdotlarına dair *eṭ-Ṭabakâtü'l-kübrâ*, *eṭ-Ṭabakâtü'l-vüştâ* ve *eṭ-Ṭabakâtü's-suġrâ* adıyla üç eser hazırlamış, ancak *eṭ-Ṭabakâtü's-suġrâ*'sı *Buġyetü'l-vu'ât* diye tanınmıştır. Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'l-luġaviyyîne'l-'Arab* adlı alfabetik ve ansiklopedik eserinde 5000'e yakın biyografi yer vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cumahî, *Fuḥûlü's-su'arâ*³, neşreden giriş, I, 12-23, 24-27, 65-69; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*³, I-II; İbnü'l-Mu'tez, *Ṭabakâtü's-su'arâ*³ (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1981; Ebû't-Tayyib el-Luġavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1375/1955, neşreden giriş, s. 3-4; Ebû Saïd es-Sirâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn* (nşr. M. İbrâhîm el-Ben-nâ), Kahire 1405/1985, neşreden giriş, s. 5-7; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1373/1954, neşreden giriş, s. 3-5; Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemhere* (Fâûr), neşreden giriş, s. 9-10; a.e. (Hâşimî), neşreden giriş, I, 37-65; İbn Mis'ar et-Tenûhî, *Târîhu'l-ulemâ'i'n-naḥviyyîn* (nşr. Abdülfeṭtâh M. el-Hulv), Cize 1412/1992, neşreden giriş, s. 13-15; Kemâleddin el-Enbârî, *Nûzhetü'l-elibbâ*² (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1386/1967, neşreden giriş, s. 10; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, neşreden giriş, I, 7, 24-26; Zeyneb bint Ali Fevâz, *ed-Dürrü'l-menşûr fi ṭabakâti rabbâti'l-hudûr*, Bulak 1312; Brockelmann, *GAL*, I, 80, 93, 345, 346, 369, 375, 379; II, 93, 94; ayrıca bk. tür.yer.; *Suppl.*, I, 157-158, 169, 175; II, 44; ayrıca bk. tür.yer.; Sezgin, *GAS*, II, 93-102; VIII, 16-19; IX, 13-23; ayrıca bk. tür.yer.

İSMAİL DURMUŞ

□ TEFSİR. Taşköprizâde Ahmed Efendi, diğer ilim dallarında olduğu gibi tefsir ve kıraat âlimlerine dair çalışmalar için de "ilmü tabakâti'l-müfessirîn" ve "ilmü tabakâti'l-kurrâ" adlarını kullanmıştır (*Miftâhu's-sa'âde*, I, 284). Aslında bunun kökü oldukça eskilere dayanır. "Mu'cemü'l-müfessirîn" adlandırmasının tabakata yakın bir mânada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak mu'cem türü eserlerde müfessirler çok defa dönem merkezli bir yaklaşım yerine başka usullerle tanıtılmıştır. "Esmâü ricâli't-tefsir" veya "esmâü ricâli'l-kırâât"lerde tefsir ve kıraat âlimleri kaydedilmektedir. Son dönemde bazı eserlere "et-tefsir ve'l-müfessirün" veya "el-müfessirün" gibi adlar verilmiş, bu eserlerde de müfessirlerin biyografileri ele alınmıştır. Telif edilen kitaba müellifi tarafından

hangi ad verilirse verilsin müfessirleri belli bir usul ve sıra ile inceleyen eserlere "tabakâtü'l-müfessirîn" veya "mu'cemü'l-müfessirîn" ismi verilebilir. Başta Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı olmak üzere Kur'an ilimleri kitaplarının bir kısmında "tabakâtü'l-müfessirîn" bölümleri bulunmaktadır. İbn Akile'nin *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı hacimli kitabında 153. bölüm bu başlıkla adlandırılarak *el-İtkân*'da yer alan bilgilerin genel bir tekrarı yanında müfessirlere dair bazı yeni bilgiler eklenmiştir. Müfessirlerin biyografilerine sadece tabakâtü'l-müfessirîn eserlerinde değil genel nitelikli tabakat kitaplarında da rastlanır. Mu'tezilî, Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Mâlikî ve Şîî âlimlerinin veya sûflerin biyografilerine dair tabakat kitaplarında söz konusu mezheplere ve düşünce ekollerine mensup müfessirler de tanıtılır.

Tabakâtü'l-müfessirîn eserlerinde ilk tabakanın hangi dönemden başlatıldığı hususu önemli bir konudur. Müfessirlerin ilki Resûl-i Ekrem ve onun ashâbı olduğu için bazı kitaplarda önce sahâbî müfessirlerin tanıtıldığı görülür. Kişinin eser telif etmiş olmasının esas kabul edildiği çalışmalarda ise daha çok tâbiîn dönemiyle başlangıç yapılır. Çünkü ilk telif eserler sahâbe sonrasında tâbiîn veya tebeu't-tâbiîn âlimleri tarafından kaleme alınmıştır. Müstakil bir tefsir dışında yer yer tefsirle ilgili eser meydana getirenlerin tanıtıldığı tür içinde her tabakanın ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği hususunda bir birlik bulunmamaktadır. Ancak zaman dan hareketle telif edilen eserlerde hicrî her yüzyıl genellikle bir tabaka kabul edilmiştir. Müfessirlerin biyografisine dair tabakat kitaplarının ilkinin Süyûtî'ye ait olması, geçen uzun süre içinde tabaka oluşturma anlayışının diğer ilimlerde olduğu gibi iyice yerleştiğini ortaya koymaktadır (tabakâtü'l-müfessirîn literatürü için bk. MÜFESSİR).

Kıraat âlimlerinin biyografilerini içeren eserlerden olan tabakâtü'l-kurrâların telifi tabakâtü'l-müfessirînlerden öncedir. Bunun sebebi, ilk dönemde sayıları bir hayli fazla olan kıraat âlimlerinin büyük bir kısmının daha çok kıraatle meşgul olması, tefsir âlimlerinin ise hadis, fıkâh, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlerde de şöhret kazanmasıdır. Bunlardan ya genel nitelikli tabakat kitaplarında söz edilmiş ya da muhaddis, fakih, mütekekkim ve mutasavvıfların hayatını konu alan kitaplarda biyografilerine yer verilmiştir. Kıraat âlimlerinin biyografilerini kaydeden ilk müellifin tesbitinde de çeşitli görüşler ileri sü-

rülmüştür. İbnü'n-Nedîm, Halîfe b. Hayyât'a (ö. 240/854-55) *Kitâbü Tabakâti'l-kurrâ* adlı bir eser nisbet etmiş (*el-Fihrist*, s. 288), bazı çalışmalarda bu kitaba konusunda yazılmış en eski eser diye işaret edilmiştir (Makdisi, XXXII/4 [1993], s. 387, 395). İbnü'l-Münâdî'nin ve *Kitâbü'l-Mu'cemi'l-kebir fi esmâ'i'l-kurrâ* ve *kurrâ'tatihim* adlı eserinden dolayı Muhammed b. Hasan en-Nakkâş'ın adları da bu bağlamda zikredilmektedir (Nöldeke, s. 158). Diğer taraftan İbn Mihrân en-Nisâbüri'ye ait -hakkında bilgi bulunmayan- *Tabakâtü'l-kurrâ* da bu alanın ilk örnekleri arasında sayılır (Zehebî, neşredenin girişi, I, 73). Ebû Amr ed-Dânî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ* ve *l-mukri'in* adlı eseri günümüze ulaşmasa da hem Zehebî hem İbnü'l-Cezerî tarafından görülmüş ve kaynak olarak kullanılmıştır (*DîA*, VIII, 460-461). Ahmed el-Bâtirkânî (Zehebî, II, 809; *İzâhu'l-meknûn*, II, 79) ve Ebû Ma'ser et-Taberî'nin (Zehebî, II, 828) *Tabakâtü'l-kurrâ*larıyla Ebû'l-Alâ el-Hemedânî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ* olarak da zikredilen *el-İntişâr fi ma'rifeti kurrâ'i'l-müdüni ve'l-emşâr*'ı bu alanın önemli çalışmaları olmakla birlikte günümüze ulaşmış ulaşılmadıkları bilinmemektedir (*a.g.e.*, neşredeninin girişi, I, 73-74). İbnü'l-Cezerî, Hemedânî'nin eserini bulmak için çok çaba sarfetmiş, ancak sonunda Cengiz Han'ın istilâsı sırasında kaybolmuş olabileceğine hükmetmiştir (*Gâyetü'n-Nihâye*, I, 204). Emînüddin Abdülvehhâb b. Yûsuf b. İbrâhîm İbnü's-Sellâr eş-Şâfî, *Tabakâtü'l-kurrâ'i's-seb'a* adıyla bir eser hazırlamışsa da eser bir tabakat kitabı olmaktan çok kırâat-i seb'ayı tanıtan bir kırâat tarihi niteliğindedir.

Kıraat alanında günümüze ulaşan biyografi ve tabakat kitaplarının en geniş ve meşhuru Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* adlı çalışmasıdır. Hz. Osman'dan müellife kadar gelmiş olan kırâat âlimlerinden önde gelenlerinin kırâat ilmindeki faaliyetleri, yetiştirdikleri talebeler, verdikleri eserler dikkate alınıp on sekiz tabaka halinde düzenlenen eserin farklı nüshalardan hareketle dört ayrı neşri gerçekleştirilmiştir. Bunlardan Pakistan Uluslararası İslâm Üniversitesi (IIUI) İslâm Araştırmaları Enstitüsü (IRI) mensuplarından Ahmed Han'ın Mekke'de özel bir kütüphanede bulunduğu bir nüshaya dayanarak yaptığı üç ciltlik sonuncu neşirde (I-III, Riyad 1418/1997) 1269 biyografi yer almaktadır. İbnü'l-Cezerî'nin de konuyla ilgili iki önemli çalışması vardır. Bunlar günümüze ulaşmış ulaşmadığı bi-

linmeyen *Nihâyetü'd-dirâyât fi esmâ'i ricâli'l-kurrâ't* ile müellifin bundan özetlediği, 3955 biyografi içeren *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*'dır (*Gâyetü'n-Nihâye fi esmâ'i ricâli'l-kurrâ't üli'r-rivâye ve'd-dirâyeye*).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 36, 41, 288; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 284; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ* (Altıkulaç), II, 809, 828; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 73-74; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 3, 204; II, 408-409; Keşfü'z-zunûn, II, 1107; Th. Nöldeke, *Geschichte des Qurâns III: Die Geschichte des Qurântexts* (nşr. G. Bergsträsser – O. Pretzl), Leipzig 1938, s. 157-160; *İzâhu'l-meknûn*, II, 79; Nüveyhiz, *Mu'cemi'l-müfessirîn*, Mukaddime, I, e-h; İbrahim Hafsi, "Recherches sur le genre 'tabakât' dans la littérature arabe", *Arabica*, XXIII/3, Leiden 1976, s. 246-248; XXIV/1 (1977), s. 1-7; G. Makdisi, "Tabakat-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam", *IS*, XXXII/4 (1993), s. 387, 395; Abdurrahman Çetin, "Dânî", *DîA*, VIII, 460-461.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ HADİS. Hadis ilminde "hadis ricâlinin ilk tabakasını oluşturan sahâbeden başlayarak daha sonraki dönemlerde birbirine yakın yaşlardaki râvilerin teşkil ettiği gruplar" anlamında kullanılan tabakat terimi hadis âlimlerinin geliştirdiği ve diğer ilim dallarının da benimsediği bir telif türüdür. Muhaddislerin üzerinde durduğu râvi tabakatı hadisin mürsel, münkatı', mu'dal ve müdelles olanını belirlemeye imkân vermesi, an'ane ile nakledilen rivayetlerin hocadan hangi yolla alındığını göstermesi, isimleri, nisbeleri veya künyeleri birbirine benzeyen râvilerin karıştırılmasını önlemesi, ayrıca bir yerde belli dönemlerde hadis ile ilgili yapılmış faaliyetlerin tesbitine yardımcı olması bakımından önem taşımaktadır.

Büyük sahâbilerin çoğunun vefat ettiği 40 (660) yıllarında fitne olaylarının patlak vermesinden sonra hızla genişleyen İslâm âleminde toplumun kozmopolit hale gelmesi ve hadisin Resûl-i Ekrem ile görüşmeyen kimselerin eline intikal etmesi gibi sebeplerle sened sorma ihtiyacı duyulmuş ve senedin bir parçası olarak râviler hakkında bilgi toplama zorunluluğu ortaya çıkmıştır. I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Ebû Saïd el-Hudrî, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi râvi sahâbilerle Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Saïd b. Müseyyeb, İbrâhîm en-Nehâî, Şa'bî ve Muhammed b. Sîrîn gibi tâbiiler; II. (VIII.) yüzyıl boyunca İbn Şihâb ez-Zührî, Yezîd b. Ebû Habîb, Eyyûb es-Sahtiyânî,

Hişâm b. Urve, Abdullah b. Avn, Evzâî, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd ve Abdullah b. Mübârek gibi hadis otoriteleri hadisleri derleyip rivayet ederken râvilerin hayatı ve güvenilirliği hakkında bilgi toplamış, bu bilgileri naklettikleri hadislerle beraber aktarmışlardır. Hadislerin müstakil eserlerde tasnif edilmeye başlanmasının ardından râvilerle ilgili bilgilerin de ayrı eserlerde bir araya getirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmış, böylece tabakat kitapları yazılmıştır. Tabakat türünde ilk telifin Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *Kitâbü Tabakâti'l-muħaddisîn* adlı eseri olduğu bilinmektedir. Bu eser daha sonra tarih, nesep ve şehir esasına göre telif edilen tabakatların temelini teşkil etmiştir. Muâfâ b. İmrân'ın ardından Heysem b. Adî (ö. 207/822), *Kitâbü men revâ 'ani'n-nebiyyi min aş-ħâbih ve Tabakâtü'l-fuħahâ* ve *l-muħaddisîn* adlı eserlerini kaleme almış (İbnü'n-Nedîm, s. 112), ancak bunlar muhtemelen günümüze ulaşmamıştır. Heysem b. Adî'nin çağdaşı Vâkidî *Kitâbü't-Tabakât* adıyla bir kitap yazmış (*a.g.e.*, s. 111), onun geç devirlere intikal ettiği bilinmeyen bu eseri büyük ölçüde talebesi İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sında değerlendirilmiştir.

Hadislerin senedlerinde ricâle ilgili bazı meseleleri çözmek amacıyla sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn sıralamasına göre telif edilen tabakat türü eserlerin III. (IX.) yüzyıldan itibaren farklı metot ve muhtevalarla kaleme alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu eserlerden bir kısmı şöylece sıralanabilir. 1. Genel Tabakat Kitapları. Kendi dönemlerine kadar bütün râvileri veya ricâli tanıtmak amacıyla yazılan bu eserlerin sonrakilere kaynaklık eden ve günümüze de ulaşan en önemlileri İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Halîfe b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Tabakât (Tabakâtü'r-ruvât)* ve Müslim b. Haccâc'ın *et-Tabakât* adlı eserleridir. Bunların ardından Ebû Zür'a ed-Dımaşkı *et-Tabakât*'ı, Berdîci *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfredede*'yi, Nesâî *et-Tabakât*'ı, Ebû Arûbe *et-Tabakât*'ı, Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî *Tabakâtü'l-muħaddisîn*'i, İbn Hibbân *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşâr*'ı, Ebû'l-Kâsım İbn Mende *Tabakâtü'l-muħaddisîn*'i ve Zehebî *Târîhu'l-İslâm ve tabakâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* ile *el-Mu'in fi tabakâti'l-muħaddisîn*'i kaleme almıştır. Genel tabakat kitaplarının sonuncularından biri kabul edilen *el-Mu'in fi tabakâti'l-muħaddisîn*'de Zehebî kendi dönemine kadar yaşamış 2200'ün üzerinde erkek ve kadın ha-